

## Gündelik Hayatta Laiklik: Sivil Toplum Kuruluşları İzlenimler

Yılmaz Ensaroğlu\*

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” başlıklı proje kapsamındaki bir dizi tartışma toplantısının ilki, 4 Nisan 2009 günü İstanbul’da gerçekleştirildi. Laiklik uygulamalarının gündelik hayattaki farklı problematik alanlarla bağlantısı üzerine istişareler yapmayı amaçlayan bu toplantıya, farklı alanlarda çalışan sivil toplum örgütlerini temsilen otuz iki kişi katıldı. Çeşitli siyasal eğilimlerden ve inanç gruplarından gelen katılımcılar, genellikle Türkiye’deki laiklik uygulamaları üzerinde doğrudan ya da dolaylı çalışan hak temelli/duyarlı örgütlerden ya da bu uygulamalardan etkilenen toplumsal kesimlerden seçildi.

Bir tam gün süren toplantıya, tanışma ve proje hakkında yapılan bilgilendirmeye başlandı. İlk oturumda, önceden hazırlanmış ve katılımcılara iletilmiş olan kılavuz sorular\*\* gündeme alınarak, daha çok sivil toplum kuruluşlarının (STK) laiklik algıları ve tanımları tartışıldı. İkinci oturumda, STK’ları uğraştıran “laiklik” meseleleri ve STK’ların gözlemleri ele alındı. Üçüncü oturumda, devlet otoritesi ve dini otoritenin toplumsal alanda çatışması üzerinde durularak, laiklik uygulamalarının gündelik hayattaki tezahürleri irdelendi. Dördüncü oturumda ise, farklılıklara rağmen, bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü üzerine beyin fırtınası yapıldı.

Bu metinde, öncelikle tartışmaya bir eksen oluşturma amacıyla önceden hazırlanarak katılımcılara gönderilen kılavuz sorular özetlenerek nasıl bir tartışma zemini tasarlandığı ortaya konulacak, ardından da toplantı boyunca tartışmaların hangi sorular/konular etrafında yoğunlaştığı ve toplantının uzlaşısı ve çatışma eksenleri aktarılacak. Son olarak da, toplantıya ilişkin olarak yapılan gözlem ve tespitler değerlendirilerek birtakım öneriler sunulacak.

### Kılavuz Sorular

Kılavuz sorular, iki ana bölüm halinde hazırlandı. “Tanımlar/Tespitler/Gözlemler” başlıklı birinci bölümün ilk sorusuyla, katılımcıların teorik açıdan ve Türkiye’deki uygulamalar bakımından laikliği nasıl tanımladıkları ve laiklik uygulamalarını nasıl değerlendirdikleri tespit edilmeye çalışıldı. Tartışmaların verimliliğini artırmak için, sorular alt sorularla detaylandırıldı ve somutlaştırıldı. Böylece katılımcıların hem laiklikle ilgili teorik tartışmayı zenginleştirmeleri hem de Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri gibi konuyla ilgili önemli kurumların uygulamaları üzerinden laiklikle ilgili somut sorunları dile getirmeleri istendi. Birinci bölümün ikinci sorusuyla, STK’ların laiklik meselesi ya da laiklik kaynaklı sorunlar üzerinde çalışıp çalışmadıkları ele alındı. Konuyla ilgili çalışmalarını STK’ların hangi yöntemleri kullandıkları ve kendi aralarındaki iletişim ve paylaşım düzeyinin belirlenmesine çaba harcandı. Bu bölümün üçüncü ve son sorusu, STK’ların kendi deneyimlerini, algılarını, konuyla ilgili değer yargılarını paylaşmalarını sağlamayı hedefliyordu.

Toplantıda “Gelecek Tahayyülü”nün tartışıldığı bölüm ise, STK’ların ve farklı toplumsal kesimlerin, gündelik hayatta kültürel haklar, kültürel çeşitlilik, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, azınlık hakları gibi insan hak ve özgürlükleriyle demokratik prensipleri koruyan; farklılıklarla birlikte bir arada yaşamayı güvence altına alan bir laiklik tahayyülü etrafında bir beyin fırtınası

---

\* Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Hukuk ve İnsan Hakları Koordinatörü

şeklinde cereyan etti. Böylece, birtakım ortak ilkelerin, kuralların belirlenmesine ve muhtemel zorlukların, engellerin tespitine çalışıldı ve yeni bir ortak dilin nasıl oluşturulabileceği konusu üzerinde duruldu.

## **Tartışmalara Dair Tespit ve Gözlemler**

Kılavuz sorular arasında yer alan “Laiklik din karşıtlığı mıdır?” sorusu, toplantı boyunca tartışmaların ana eksenlerinden birisini oluşturdu ve bazen ciddi gerilimlere yol açtı. Bu çerçevede, başörtüsü, din dersleri, Aleviler, gayrimüslim cemaatler gibi somut sorunlar kadar, “Din dogmatik alanda mı yoksa özgürlükler alanında mı tanımlanmalı?” gibi teorik konular da tartışıldı. Tüm bu sorunlar ele alınırken, katılımcılar, kendi deneyimlerinden hareketle, özgürlük içinde ve eşit olarak bir arada yaşamının nasıl mümkün olabileceği sorusuna yoğunlaştı. Bu bölümde, katılımcıların Türkiye’nin aslında laikliği içselleştirememiş, tam anlamıyla laik olmayan bir ülke olduğu konusunda genel olarak uzlaştıkları gözlemlendi. Bu mutabakatı sağlayan unsurlar arasında, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı ve uygulamaları, zorunlu din dersleri, nüfus cüzdanlarında din hanesinin yer alması gibi sorunlar öne çıktı. Bu konuların yanı sıra, laikliğin tanımı üzerinde bir tartışmanın ve görüş birliğine varmanın gerekliliği ve mümkün olduğu da tartışılan konular arasında yer aldı.

Özellikle ilk oturumda, iki temel yaklaşım öne çıktı: Katılımcıların bir kısmı, bir laiklik tanımı üzerinde uzlaşmadan, uygulamaları konuşmanın yararsız olacağı görüşünü savunurken, bazı katılımcılar laikliğin bir kavram olarak gereğinden fazla önemsendiğini, laikliğe ancak bir prosedürler zinciri olarak bakılırsa işin içinden çıkılabileceğini, bu yüzden de, ortak bir tanım yerine, laikliği bir amaç değil araç olarak görerek, pratikler üzerinden konuşmanın toplumsal bir uzlaşmayı sağlama yolunda daha faydalı olacağını dile getirdi.

## **Sivil Toplumun Laiklik Algısı**

STK’ların laiklik algısına/tanımına ve yaşadıkları ya da karşılaştıkları laiklik sorunlarına ve gözlemlerine yönelik tartışmaların yapıldığı ilk iki oturumda özetle şu konular ve görüşler tartışmaların odağını oluşturdu:

Bazı katılımcılar, teorik çerçevede uzlaşmanın çok önemli hatta gerekli olduğunu ileri sürdü ve laikliği, yurttaşın fikir ve vicdanının özgürleşebilmesi, dinin hem devletin hem de toplumsal tahayyülün dışına çıkması olarak tanımladı. Buna karşılık, bazı katılımcılar da “Laiklik olmazsa demokrasi imkânsızdır” görüşünün yanlış olduğunu belirterek, laikliğin demokrasiye engel de, destek de olabileceğini ileri sürdü ve aslında din özgürlüğünün olmaması halinde demokrasiden söz edilemeyeceğini vurguladı. Yapılan tartışmalar, laikliğin tanımı konusunda sivil toplum dünyasında ve özellikle farklı inanç grupları arasında ciddi ayrılıklar olduğunu gösterdi. Örneğin, sayıları az da olsa, bazı katılımcılar, laikliğin doğrudan din karşıtlığı olduğunu iddia ederlerken, katılımcıların bir bölümü, dinleri mahkûm etmenin ve dinleri karşıma alarak yapılacak bir laiklik tanımının doğru olmadığını vurguladı. Bu ikinci görüşe göre laiklik, din ve devlet işlerinin üstünlük sağlamaksızın ayrılmasıdır, din karşıtlığı değildir. Özetle laiklik, dini vecibelerini serbestçe yerine getirmek isteyen ya da istemeyen bireylerin ahenk içinde yaşamalarını garanti eden bir sistemdir.

Farklı laiklik tanımlarına ve algılarına sahip olmalarına karşın, Türkiye’nin laik bir ülke olmadığı konusunda katılımcıların genel olarak ortak bir görüşe sahip oldukları gözlemlendi. Ancak katılımcılar, bu sonuca, birbirlerinden tamamen farklı hatta çelişen olgu ve gerekçelerle ulaştı. Bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı, zorunlu din dersleri vb. uygulamalar, bu sonuca ulaşılmasında en çok öne çıkan ortak unsurlar oldu. Öte yandan, Diyanet’in gerekliliği, ibadet mekânlarının her dine eşit önem verilerek düzenlenmesinin devletin görevi olduğu görüşü de az sayıda katılımcı tarafından dile getirildi. Aynı şekilde, laiklikle ilgili sorunların ya da Türkiye’nin kendine özgü bir laiklik uygulamasını sürdürmesinin,

devletin tek tipleştirme politikasından kaynaklandığı hususunda da neredeyse bir mutabakat olduğu görüldü.

### ***Sivil Toplumun Laiklikle Yüzleşmesi***

Katılımcılar, üçüncü ve dördüncü oturumlarda, laiklik konusuyla somut olarak nasıl karşılaştıkları, laiklikle başka hangi konuların ilişkilendiği gibi meseleleri tartıştı ve gelecek tahayyüllerini ortaya koymaya çalıştı. Bu oturumlarda yapılan tartışmalardan hareketle şu tespitleri yapmak mümkün:

Genel olarak STK'ların laiklik konusunda çalışmalarının hayli az olduğu gözlemlendi. Mevzuat incelemesi ve raporlama ekseninde çalışan örgütler, karşılaştıkları temel sorunun ayrımcılık olduğunu belirtti. Buna karşılık, düşünce kuruluşları temsilcileri, entelektüel altyapı hazırlamaya yöneldiklerini, din özgürlüğü ile laikliğin doğru anlaşılması noktasında aktivist kuruluşlara stratejik önerilerde bulduklarını ifade etti. Laiklik uygulamalarından doğrudan etkilenen örgütler ve toplumsal kesimler ise daha çok kendi yaşadıkları sorunlar ve mağduriyetler üzerinde yoğunlaştı.

Toplantıya katılan STK'ların gündemine giren laiklik eksenli/temelli sorunlardan öne çıkanlar şu şekilde özetlenebilir:

- İbadet yerlerinin statüsü, din adamlarına maaş verilmesi, ibadethanelerin elektrik faturalarının ödenmesi gibi konulardaki eşitsizlikler;
- Alevilerin cemevlerinin ibadet yeri olarak kabulü;
- Ruhban Okulu meselesi başta olmak üzere din görevlilerinin eğitimi;
- Başörtüsü yasağı;
- Özellikle 28 Şubat sürecinde mescitlerin büyük ölçüde kapatılması ve memurların resmi dairelerde, üniversite öğrencilerinin kampuslarda namaz kılamaması;
- Zorunlu din dersleri;
- Kimliklerdeki din hanesi;
- Gayrimüslim cemaatlerin ve cemaat vakıflarının mal varlıkları başta olmak üzere çeşitli sorunları;
- Protestanların ve derneklerinin yaşadığı güvenlik problemleri...

### ***Sivil Toplumun Gelecek Tahayyülü***

Toplantının özellikle son oturumunda katılımcılar, herkesin hak ve özgürlüklerini güvence altına alacak bir geleceğe yönelik düşüncelerini dile getirirken, bir bakıma özeleştiri de yaptı ve şu konular üzerinde durdu:

- Hak savunuculuğu yaparken, aslında başkalarının haklarını savunmayan marjinal gruplara dönüşüyoruz. Bunu aşacak şey, ortak vatandaşlık bilincinin üretilmesidir.
- Bir başlangıç noktası olarak, gerçek sorularımızı gündelik hayatın içinden sormalıyız. Gündelik hayatta karşılaştığımız sorunlar üzerinden alınacak kısa mesafeler, var olan güven bunalımını aşmamızı ve birbirimize güvenmemizi sağlar. O yüzden gündelik hayatın ekseninden konuşmak çok önemli...
- Laikliği ve demokrasiyi birer amaç ya da ideal olarak değil, birlikte yaşamının araçları olarak düşünmeliyiz.
- Laiklik hem özgürlükleri genişleten bir unsur olarak (kayıtlarda) hem de baskılayan bir faktör olarak (gerçek hayatta) karşımıza çıkıyor. Gündelik hayatla ilgili durumu her örgüt kendi içinde de sorgulamalı. Farkına varmadan, aynı politikaları biz de kendi içimizde sürdürüyoruz.
- Sorunun çözümü için kendi yaşadığımız baskıları dile getirmeden önce, zihnimizde ötekileştirdiklerimize bakıp, onların yaşadığı baskılara karşı çıkmalıyız. Örneğin, Sünniler Alevilerin ihtiyaçları konusunda ya da Aleviler Ermenilerin haklarının korunmasında öncülük etmeli... Özetle, eşitliği, eşit yurttaşlık hakkını herkes için

savunmalıyız; daha özgürlükçü ve insancıl bir laiklik üzerinde hep birlikte düşünmeliyiz.

- Türkiye, çoğulculuğu baskılayan otoriter laik bir ülke... Türkiye’de laikler demokrat olsa, belki ne başörtüsü ne de laiklikle ilgili başka bir sorununuz olacak.
- Problemler, önemli ölçüde, bugüne kadar birbirimizi dinlememiş olmamızdan kaynaklanıyor. Hiç değilse, bundan sonra birbirimizi daha fazla dinlemeli ve birlikte ortak çözümlere kafa yormalyız. Bunun için de, öncelikle kendi ezberlerimizi bozmalıyız.
- STK’lar olarak laikliğe dair, herkesin kendi duruşunu gösterebileceği, özgürlükçü güvenceler getirebilecek, herkesin içinde yer alabileceği bütünsel bir çözüm paketi geliştirmeliyiz.

## **Tartışmaların Genel Bir Analizi: Uzlaşma ve Çatışma Eksenleri**

Tartışmalar ve yapılan öneriler, sivil toplum örgütlerinin, bunca problem yaşanmasına rağmen, laiklik konusuna ve laiklikten kaynaklanan sorunlara çoğunlukla duyarsız kaldıklarını, çok az bir kısmı hariç, şu ana kadar genel olarak bu konuda çalışmadıklarını gösteriyor. Diğer bir ifadeyle, laiklik, genel olarak sivil toplum dünyası, özel olarak da insan hakları hareketi için hâlâ üzerinde yeterince durulmamış, çalışılmamış ve çok iyi bilinmeyen bir alan... Laiklik meselesini gündemine alan örgütler ve sosyal kesimler, daha çok laiklik uygulamalarının mağduru olan kesimler ve onların örgütleri. Bu örgütler de, daha çok kendi sorunlarına odaklandıkları için, kapsamlı bir çalışma ortaya koyamıyor, kendi mağduriyetleri üzerinden tepkisel bir söylem geliştiriyor ve sorunlarının tüm kamuoyunca yeterince anlaşılmasında pek de başarılı olamıyor. Tüm bunlardan ötürü, sivil toplum dünyasında laiklikle ilgili ciddi kafa karışıklığı gözleniyor. Siyasi/ideolojik/dinsel tercihlere dayalı tutumlar takınıyor ve özellikle bazı STK’lar arasında büyük farklılıklar olduğu anlaşılıyor. Tartışmaların ağırlıklı olarak ideolojik münakaşalara dönüşmesi ya da mağduriyetler üzerinden sürdürülmesi de bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim devletin laiklik yorumunu en çok eleştiren ya da dini tanımlamasını çok yanlış bulan katılımcıların, kendilerinin de dini tanımlamaktan ve hatta devletten daha otoriter bir laiklik anlayışını savunmaktan kurtulamadıklarını söylemek mümkün.

Buna karşılık, katılımcıların büyük bir bölümü, laikliğin yarattığı tahribata kaynaklık eden kavramlar ve kavramsallaştırmalar üzerinde ayrıntılı analizler yaptı ve çözümün özgürlük ve eşitliği ana eksen almakla mümkün olabileceğini, bunun için de teorik tartışmalardan çok, gündelik sorunlardan hareketle yol alınabileceğini vurguladı. Kuşkusuz laikliğin, bütün din ve inançlara eşit uzaklıkta duracak bir koruma mekanizması olması gerekir. Bunu sağlayabilmek için de, öncelikle eşitlik ve özgürlük gibi değerler, herkes tarafından herkes için istenmelidir.

Öte yandan, laikliğe yüklenen anlam ve işlevlerle, laiklikten beklentiler açısından da sivil toplum dünyasında ya da farklı toplumsal kesimler arasında derin uçurumlar olduğu görülüyor. Laikliğin tanımı konusunda teorik bir anlaşma olmadan pratik meseleler üzerinde anlaşmayı imkânsız görenlerle, gündelik yaşamda karşılaşılan sorunlar üzerinden, yani pratikten hareketle bir yol alınabileceğini düşünenleri bir noktada buluşturmak ve uzlaştırmak gerekiyor. Daha önemlisi, bazı katılımcılar, bir gün boyu süren tartışmalarda zaman zaman savundukları laiklik tanımına ters düşen görüşler de ileri sürdü ya da eleştirdikleri devletle paralellik arz eden tutumlar takınabildi. Kuşkusuz bu çelişkiler, bir ahlaki zafiyetten ziyade, bugüne kadar laikliğin hep belli kesimler için sorun olarak görülmesinden ve bu yüzden de laiklik üzerinde henüz yeterince düşünülmemiş ve çalışılmamış olmasından kaynaklanıyordu. Kaldı ki, bu alanda çalışmanın bedeli ağır ya da çalışmak isteyen kişi ve kurumlar gerekli desteği bulmakta zorlanıyor.

Özetle, toplantıda gerçekleşen tartışmalar ve gündeme getirilen sorunlar, laiklik konusundaki tedirginlikleri, bu tedirginliklere karşı sunulan birlikte yaşama yönündeki önerileri, zıtlıkları, karşılıklı önyargıları ve konunun değişik algılanma biçimlerini yeterince yansıtır.

Katılımcılar, ortak bir laiklik tanımının gerekliliği, laikliğin bir araç mı yoksa amaç olarak mı görülmesi gerektiği, duyulan çeşitli kaygılar ve korkular konusunda zaman zaman oldukça sert tartışmalara girdi. Buna karşılık, aynı katılımcılar, tartışmanın ana eksenlerinden birini oluşturan “laiklikle ilgili gelecek tahayyülleri” konusunda önemli ölçüde benzer görüşler dile getirip, çoğunlukla da uzlaştılar. Örneğin, herkesin, eşitlik ve özgürlüğü herkes için istemesi ya da kendinden önce “öteki”lerin haklarını savunması gerektiği konusunda hemen hemen tüm katılımcıların hemfikir olduğu görüldü.

## Öneriler

“Gündelik Hayatta Laiklik Pratikleri” projesinin ilk toplantısında yapılan tartışmalardan ve değerlendirmelerden hareketle aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Toplum tartışarak ve ortaklaşarak bir laiklik tanımına ulaşmalı. Böyle bir tanımın oluşturulması için gereken süreç, içerik kadar önemli. Diğer bir ifadeyle, laiklik tepeden değil, tabandan gelişmeli. Bu da ancak bir toplumsal sözleşmeyle olabilir. Bu süreci kolaylaştırmak için de, laikliği bir kurallar dizisi olarak algılamalı; bir amaç değil, herkesin kendi yolunu tayin etme özgürlüğünü güvenceye alan bir araç olarak görmeliyiz.
- Eşitlik gözetilmediği sürece laiklik sorun olmaya devam edecek. Laiklik konusunda ayrımcılık yapan kurumlar ve ayrımcı hükümler içeren yasalar ve diğer düzenlemeler tespit edilmeli. Ayrımcılık karşıtı yasaların çok iyi düzenlenmesi için duyarlılık göstermek ve çalışmak gerekiyor.
- Genel eğitim müfredatında din özgürlüğü konusuna özel önem verilmeli.
- Din dersleri zorunlu olmaktan çıkarılmalı ve tüm inanç sistemlerine eşit mesafede duran bir içeriğe kavuşturulmalı. Ancak çocuğun din eğitimi ve öğreniminde, uluslararası hukuk belgelerince belirlenen ve düzenlenen norm ve standartlar esas alınmalı.
- Özellikle insan hakları örgütleri, laiklikten kaynaklanan din özgürlüğü sorunlarına özel önem vermeli ve tespit edilen ihlalleri kamuoyu gündemine taşımalı. Yine bu çerçevede eşitlik, ayrımcılık, nefret söylemi ve nefret suçları, azınlıklar vb. kavramlara ve konulara, bundan sonraki çalışmalarında daha fazla yer vermeliler.
- Din özgürlüğü ulusal ölçekte çalışan örgütler tarafından yaygın biçimde izlenmiyor, uluslararası örgütlerin ve kurumların raporlarında da, ağırlıklı olarak gayrimüslim cemaatlerin sorunları ele alınıyor. Mevcut laiklik uygulamalarından ve politikalarından mağdur olduğunu dile getiren dindar Müslüman kesimlerin yaşadığı başörtüsü, imam hatip okulları, tarikatların yasaklanması, Diyanet’in kimi yetkileri ve uygulamaları vb. sorunlar da görmezden gelinmemeli.
- Diyanet İşleri Başkanlığı tamamen kaldırılmalı ya da tüm din ve inanç gruplarına eşit uzaklıkta duran bir koordinasyon kurumuna dönüştürülmeli ve orta/uzun vadede dini hayatın düzenlenmesi tamamen sivil alana, her dinin/inanç grubunun mensuplarına, cemaatlerine bırakılmalı. Devlet, sadece her bir grubun din özgürlüğünü koruma amaçlı olarak gerektiğinde müdahalede bulunmalı.
- Toplum olarak önyargılarımızdan arınmamız şart. Bazı tehdit algılarıyla konuştuğumuzda ya da başkalarını bir şekilde tanımladığımızda, bunun bizi çözüme götürmediğini ve toplumu kutuplaştıran problemler yarattığını unutmamalıyız.
- Korkularımızdan kurtulmalı ve başkalarının özgürlüklerini tanınamız halinde, kendi özgürlüğümüzden bir şey kaybetmeden, birlikte özgürlük alanlarımızı genişleteceğimizi bilmeliyiz.
- Karar alıcılar başta olmak üzere tüm toplumsal kesimler, farklı çevrelerin endişelerini, korkularını ciddiye almalı. Sadece Osmanlı zamanında değil, Cumhuriyet döneminde de yaşanmış acılarımız ve sadece din ve laiklik konusunda değil, Kemalizm konusunda da endişelerimiz bulunuyor. Tüm bu kaygılar, ancak içtenlikle uygulanacak orta/uzun vadeli sosyal, siyasal, kültürel ve hukuki politikalarla giderilebilir.